

вино, волна, жито, масло, маслинки, платна и др. За секој предмет имало етикети. Поединечните документи се групирале во сетови, а неколку сета чинеле комплетни досиеја. Етикетите — 19 на број, обезбедувале строга евиденција за системот на складирањето и етикетирањето во обете простории-собите бр. 7 и 8, што го сочинувале архивскиот комплекс.

Наспроти плочките од архивскиот комплекс, плочките во другите простории од дворецот, формирале помали документи. Тие се однесувале на активностите што се одвивале во магацините и работилниците. Така, плочките за маслото се најдени во магацините и подрумите за масло, заедно со садовите за транспорт на маслото; печатите за вино во магацинот за вино, инвентарот на вазите во магацинот за керамички садови, итн. Плочките во магацините и подрумите биле грубо групирани и сместени на клупи или полицаи, понекогаш заедно со материјалите што ги евидентирале.

13 од 25-те главни писари: 1—4, 12, 13, 15, 21, 26, 34, 41, 43, 44 напишале документи во повеќе од една област во дворецот; најмалку 9 напишале плочки за повеќе од една гранка од стопанските активности на дворецот. Тоа зависело од способноста на писарите да се движат од еден оддел во друг и од еден предмет на друг. Затоа е природно што повеќето од важните документи им биле доверени на рацете од неколку, веројатно појаскусни писари: 1, 2, 21, и 41.

Веројатно посебни лица биле задолжени за пренесување на документите од работилниците и магацините во архивскиот комплекс. Плочките биле транспортирани во етикетирани корпи. Во просторијата бр. 7 од архивскиот комплекс плочките биле распакувани, етикетата на корпата била одделувана од неа и заедно со плочките распоредувана според предметот во собата бр. 8. Таму плочките биле складирани на подолго време.

Во другите помали центри од оваа цивилизација — Микена, Теба, Тиринт, имало само депозити од плочки — мали сетови што се однесувале или на работата што се вршела во една просторија, или на предметите што се чувале во друга. Таму немало водечки архив за собирање, сумирање и класифицирање на помалите документи.

Во Кнос, од друга страна, имало потесно специјализирани бироа за водење евиденција по гранки од стопанскиот живот на дворецот. Во нив понејаскусни писари работеле под надзор на појаскусните учители.

Релативно малиот дворец во Пил го овозможил системот на централизирано водење на документацијата.

Од оваа книга зрачи голема педантност, истрајност и доследност. Преку неа авторот ја истакнува нужноста од интердисциплинарност за проучување на микенската цивилизација. Затоа таа е подеднакво значајна за епиграфичарите, археолозите, историчарите и други микенолози.

Маргарита Бузалковска—Алексова
Филозофски факултет,
Скопје

30. XI 1988

LE SYSTEME PALATIAL EN ORIENT, EN GRECE ET A ROME, *actes du colloque de Strasbourg* 19—22 јуни 1985, *Travaux du Centre de recherche sur le Proche Orient et la Grèce antique*, 9, E. J. Brill, 1987, 502 str., 4^e

Деветтиот Колоквиј на Центарот во Стразбург посветен на проблематиката на Дворецот има цел да го осветли како приватен (резиденција на монархот), јавен (политичка моќ) и економски центар (производство, складирање и дистрибуција на продуктите) во периодот од III-от милениј пред н.е. до I-от од н.е. Сличностите на Истокот со критско-микенскиот свет се очигледни, но не и со хеленистичкиот и римскиот свет. Сепак компаративниот метод

може барем да ги покаже разликите и да ги прецизира нивните функции : политичката, воената, економската, религиската. На Истокот му се посветени 5 реферати, на критско-микенскиот свет 8, на хомерскиот 1, на хеленистичкиот 3 и 5 на римскиот.

J. Margueron (Појава на Дворецот на Блискиот Исток, стр. 9—38) укажува на предусловите за појава на Дворецот (системот за наводнување, парчиња метал за размена со вредност одредена од некој авторитет) и ги анализира теориите за хронолошка предност на храмот која археолошки не е докажана. Големи згради кои укажуваат на престиж се јавуваат уште во V/IV милениум (Обеид), а комплексен архитектонски план со изразена економска функција дури во времето на архајските династии. Не е сигурно дека оваа иновација во архитектурата е конституционално-административна и бидејќи е тешко да се одели светото од световното, го предлага терминот куќа на моќта.

J. M. Durand, (Просторна организација на Дворецот во Мари, сведоштва од текстовите, стр. 39—111). Во студијата, врз основа на извори од 18-в. пред н.е. (Зимри-лим и претходникот) се анализираат имињата и функциите на разни згради со обид за идентификација на теренот. Се зборува и за женскиот дел кој броел 232 члена, имал посебна архива, кујна, персонал. Мисли дека архивата не е општодржавна ниту за областа, ни за сите аспекти на животот на Д. туку за потребите, желбите и трошоците на кралот кој ја носел со себе. Засега не се идентификувани салите за банкет и кралската трпезарија. Во еден текст покрај големите трошоци за загробниот банкет за покојникот крал стои дека тој се вршел во Салата на престолот, инаку непосредочена. Во источниот двор во една одаја откриен е гроб кој потврдува дека обичајот, *kisrum*, се вршел внатре во Дворецот.

D. Charpin, (Економската улога на Вавилонскиот дворец за време на Хамураби и неговите наследници, стр. 111—127). Врз основа на близу 200 писма од Хамураби до еден висок чиновник ја анализира улогата на Д. во економско-социјалниот живот, приватната сопственост и односот меѓу Д. и храмовите со акцент врз размената. Покажува дека закупите (*lššakum*) не биле државни бидејќи најмувале парцели и од храмот и од богати земјопоседници и дека поединци покрај земјата подарена од кралот за вршење на разни служби, поседувале и стада што значи дека Д. немал целосна контрола на економскиот живот. Иако се споменуваат ситни трговци кои продавале за сметка на Д., тој немал монопол во трговијата, бидејќи се споменуваат такси за речна трговија.

J. Margueron (Сириските дворци во бронзениот период, стр. 127—159) си поставил за цел да ги утврди сличностите и разликите со оние во Месопотамија, при што издвојува три типа и две карактеристики : примена на столб и премин од печена тула на камен и дрво. Освен со Месопотамија, сириските Д., по инвазијата на Аморитите, имаат врски и со егејскиот свет, заради што оваа иако посебна група не е хомогена.

P. Amandry (Дворскиот систем во ахеменидска Персија, стр. 159—173) се осврнува на петте Д. : Пасаргада (најстар) Вавилон, Екбатан, Персеполис (во кој работеле и јонски мајстори, канелирани столбови) и Суза. Нивните функции и намена сè уште не се јасни, во Суза и Персеполис приватниот дел е мал, та има теории дека служеле за званични банкети (честитките за Нова година од провинциите кралот ги примал во Персеполис, релјефен приказ на делегации со подароци). Меѓутоа во архивите се споменува плаќање во натура и авторот мисли дека покрај занаетчискиот квартал морало да има и згради за бесмртните (царска гарда), функционерите и др. Во Персеполис Александар Македонски нашол 120.000 таленти благо, дел однел во Суза, дел зел со себе. За големината на богатството зборуваат бројките на товарните животни : Diod. XVII, 71, 1—2, со 300 камили и со магариња собрани во Вавилонија, Месопотамија и Сузијана; Плутарх 5000 камили и 10.000 мулиња, Q. Curt. вкучно 30.000. Чудно би било толкаво богатство да се чува во Д., од Диодор наречен *basileion* на Персија, во кој не се живее стално. Расправа и за етимологијата на името.

H. van Effentere, (Функциите на минојските дворци на Крит, стр. 173—187-) Првата скица на функциите на Д. ја даде Еванс со помош на централизираната бирократија во Египет и теоријата на Фрејзер за ориенталниот крал-свештеник како и фреските во Кнос. Врз основа на материјалните извори авторот, издвојува шест функции : монументалност, резиденцијалност, сакралност, административност, централизираност (економијата) и едукација (знаети и писарска вештина). Остануваат отворени прашањата : 1) двојна власт: два мегарона во Д., или пак тие се за кралот и кралицата, и 2) дали Д. е центар на власт за градот или за целиот остров? И покрај постоењето религиозни сцени (на фрески, печати, прстени) ја отфрла теоријата дека Д. е храм бидејќи тогаш би недостасувал политичкиот центар. Тука се и пишаните извори, иако писарницата сеуште не е одредена. Заради теократскиот карактер на Д. мисли дека тој се јавил под влијание на Истокот.

O. Pelon (Особени и развој на минојските дворци, стр. 187—203) расправа за дефиницијата на Д., потеклото и протофазата. Првите Д. малку се познати (нема ниеден испитан во целост), бидејќи се нивелирани и обновени по земјотресот во MM III 1450 или MR IV 1375. Во Малија е сочуван дел од прото Д. вклучен во помладата фаза, при што се гледа дека концепирањето на Д. е направено на преминот од MA II во MM I. Едновремената појава на Д. во Кносос, Фаistos, Малија, и истите функции ги негираат теориите дека Д. е преземан од Истокот или дека е направен ex nihilo од некој генијален архитект, митскиот Дедал или египетскиот Имхотеп. Основен елемент на секој Д. е централниот двор кој не е само геометриски туку и функционален центар, чие одсуство укажува на вила (Агиа Триада).

K. Kilian (Архитектурата на микенските резиденции, потекло и распространетост, стр. 302—219) ги извлекува карактеристиките на Д. врз основа на археолошките критериуми : примарно место во топографски поглед и двојна структура (централен и секундарен со одделни влезови). Во централниот е мегаронот кој има репрезентативна и религиозна улога, во секундарниот е архивата, а во двата магацини и работилници. Мегаронот и двојниот двор се келадски елементи од доцната бронза HR III A, без паралели на Крит или пак прототип на Истокот.

H. Lauter (Нови аспекти на микенската палата во HR III B, стр. 219—227). Според остатоците на теренот во Микена го реконструира надворешниот ргорулон и констатира дека дворски систем е целата тврдина: Д. резиденција и делумно администрација а другите функции биле во други згради. Нема архитектонска концепција на целината, а во Тиринт има стриктна поделба меѓу долната, средната и горната тврдина. Очигледно е дека градителите на Тиринт и Микена се исти иако концепцијата и вкусот се различни и останува отворено дали се дворци на ист крал како во Мари или Париз (Louvre и Versailles).

J. P. Olivier, (Структурата на дворските архиви со линеар А и Бе, стр. 227—237). Авторот се прашува зошто има архиви од микенско време, а од минојско не, кога веќе имало дворци. Мисли дека биле пишувани на материјал кој не е сочуван. Од архивите на линеарот Бе, линеарот А се разликува со малите количини (имаат исти логограми како линеарот Бе кои ја откриваат содржината), што упатува на мали, селски економии, а не државни, бидејќи 1/5 се најдени во Д. а останатото во вили и сл. што значи дека биле за еден домен, а не централни како Бе архивите.

L. Godart (Улогата на Дворецот во микенската војничка организација, стр. 237—255) зборува за оружјето, бројноста на војската и др. врз основа на плочка од Пил: земено 50 кгр. бронза од храмовите што покажува дека Пил во 13-от в. бил во криза (нема бронза од Кипар). На три плочки со по 12 имиња (декурија) и на командантот *o-ka*, египетците го означуваат местото на регрутирање, а топонимите на стационирање и сите се нарах, т.е. нов воени пунктови за вонредна ситуација. Бројот на колите и коњата во Пил, 120 пара, а во Кнос 600, покажува дека Кнос имал контрола над целиот остров и на оружјето, при што оние кои се во војна ги ослободувал од порезите, а на другите им одредувал додатен.

P. Carlier (Дворецот и светилиштата во микенскиот свет, стр. 255—283) ги анализира термините за светилиште давајќи списоци за Пил и другите области, како и плочките од Пил со вотивна содржина (дарова). Заради немање на храмовни архиви, религијски текстови (молитви, митови и др.) и малиот број на храмови, тешко е да се реконструира нивната организација и социјално-економската улога, да се идентификуваат божествата (некои ги нема во класичниот период) и да се оделат сакралните титули од световните. Покрај малите количини на продукти за жртвување се споменува и годишен порез *do-so-mo*. Еднаш, Ру Тп 316 се споменуваат вонредни жртви: предмети и луѓе за кои има две теории: дека се свети робови или пак наменети за жртвување. Го негира традиционалното мислење дека немало култни места надвор од Д. Одземањето на храмовната бронза е извршено во сите 16 окрузи на кралството, што значи дека Д. бил заинтересиран за сите светилишта, а ги контролирал поблиските: попис на персоналот и земјата заради давачки и сл.

J. Chadwick (Дворската економија во микенска Грција, стр. 283—291). Со оглед на тоа дека плочките се од годината на уривање на Д. не може да се проучува економскиот развој, и да се реконструира економскиот систем бидејќи нема купопродајни договори, тестаменти, зборови за трговец и цена. Нема ни место за пазар што укажува на размена без еквиваленција. Малите количини на продукти на плочките за снабдување на луѓето се надици во натура што покажува дека самите си ја обезбедувале храната.

E. Levy (Кралската титула *anax* и *basileus* во *Илијада*, стр. 291—314). Со анализа на термините покажува дека *anax* означува доминација, зависност, моќ, господар на луѓе, животни (исто и глаголот *anassein*=управува) и ја отфрла етимологијата заштитник, бранител, за *astianax*, бидејќи не одговара на значењето на *anax*. *Basileus*-от пак има потесно политичко значење, во П. означува војнички шефови, советници на *anax*-от, т.е. социјално-политичка категорија (и суфиксот *-eus* означува припадник на социјална група). Во демократијата *anax*-от го нема (не е можна доминација на слободни луѓе) освен за божествата и во поезијата, а само на Кипар како куртузанска титула. *Basileus*-от пак останува, бидејќи кралувањето првобитно било чест а не моќ, а и магистратурата е чест. Преминот од *anax* во *basileus* е премин на „дворскиот систем“ во полисен во кој политички центар е агората.

S. le Bohec (Дворецот на Антигонидите, стр. 314—328) расправа за двојните кои ги дели на три групи. Првата ја сочинуваат оние кои вршат одредени функции како кралската гарда *therapeta*, од која се бирал командантот на *somatophilakes* кои деноноќно го чувале кралот. За Антигонидите досега нема потврда дека соматофилаксот е почесна титула како во Египет. Пешадискиот род *hipaspistai* од времето на Александар III е лична гарда која во логорот имала бивак до кралот. Младите во Д. се викале кралски деца, *basilikoi paides*, а *rabdouhoi*, оние што носат стапови, биле чувари на Д. *Hetairoi* се придружници на кралот со коња, термин кој во време на Аргеадите се користи и за *philo*. Плутарх ги користи и двата термина, та авторката мисли дека не се синоними. Втората група се блиските на кралот во прв ред пријателите, *philo*, кои ги бирал лично секој крал заради нивните способности, повремено вршеле одредени задачи и му биле советници. Ги има два вида *protophilo* и *timomenoi*. *Syntrophoi* се деца на благородници со кои растел кралот-наследник, но и начарени стражи (поетот *Samos* — *syntrophos* на Филип V). *Syngeneis* пак е титула, а не физички родител. Овде ги става разните бегалци и ласкачи. Трета група се учение луѓе: Arabos од Soloi, Thoinias од Sycion кој во својот град му подигнал статуа на Филип V (епиграфски доказ, IG, IV, 427) и др.

W. Peremans, (Лагидите, домашната елита и двојната монархија, стр. 328—345) ги анализира причините за двојната монархија (во хеленистичкиот Египет функциите *basileus* и фараон стонени се во една личност). Според едни главна причина било зближувањето меѓу свештениците и владетелот по востанијата во II/I в. за заштита на бенефициите и поредокот, според други заемниот интерес (погребата на Лагидите од човечките и економските ресурси на Египет за хегемонијата во Медитеранот). Ја отфрла теоријата дека причина било

меѓусебното непријателство бидејќи на свештениците им се правеле социјално-економски одстапки, што е во духот на политиката на Александар, на што укажуваат и прифатените египетски обичаи (култот на Арсиное, Беренике и др). На каменот од Розета експлицитно се споменува крунисувањето на Птоломеј V Епифан, од свештениците на Мемфис при што авторот го прифаќа мислењето дека така било и пред тоа, на што укажува и употребениот израз τὰ νομιζόμενα τῆ παραλήψει τῆς βασιλείας. Овде мора да се укаже на недоследноста на терминологијата: еднаш грчки еднаш македонски крал???. На стр. 327 зборува за грчкото потекло на Лагидите, иако на 328 дава изворни податоци дека тие сакале да се нарекуваат Македонци што всушност и биле, (Paus. X, 7,8) дека освен Клеопатра другите не се потрудиле да научат египетски (Plut. Ant. 27,4,5), дека во служба не ги земале двојазичните Египјани туку Македонците и Грците. На стр. 329—330, вели дека се однесувале како вистински грчки кралеви, дека им останале верни на традициите и политичката концепција на грчкиот свет што е сосема погрешно бидејќи освен во Македонија од VIII в. пред.н.е. во грчкиот свет нема кралско уредување (диархијата во Спарта е нешто сосема друго), дека монархијата „à la manière grecque“ им била блиска (но дали монархијата е примарен облик во грчкиот свет?) и дека грчкиот крал се разликувал од египетскиот монарх. Без оглед на етничката припадност на Македонците, правилен е само терминот македонски (за што е свесен и авторот бидејќи на крајот на статијата го користи само овој термин) заради територијалното и хронолошкото значење што го содржи (така на пр. не се вели Грци во Тесалија, или Спарта, туку Тесалци, Спартанци итн) и неговата употреба не значи заемање став кон етничката припадност на Македонците. Јасно е дека ваквата терминологија е резултат на политичкото влијание во науката и наследство од минатото што не го оправдува авторот и го намалува угледот на целата публикација.

H. Lauter, (Елементи на хеленистичкиот Дворец, regia, стр. 345—357) го дава развојот на кралскиот Д. кој во претхеленистичкиот период е приватно живеалиште, со исклучок на Aigai каде има сала за прием, а во развиениот хеленизам е опкружен со згради со официјален карактер и станува квартал, regia, кој е симбол на моќта на кралот, на одбраната и заштитата на градот. Материјалните остатоци на демократските институции на полисот се околу Д. што покажува дека хеленистичките монархии од македонски тип и покрај влијанијата од Истокот се надоврзуваат на полисниот систем и не може да се зборува за дворски систем *Stricto sensu verbi*, бидејќи немаат економски функции како претходните. Хероонот (гробница од македонски тип во Kassope, класичен период) по аналогија на херојот епоним или основач на градот, прави света институција од кралот, театарот, заштитник на културата, а административно-економските функции се на агората. Авторот се прашува дали аналогниот распоред на Палатин (Forum, Circus Maximus, Domus Flavia) е случајност или имитација на хеленистичките regia, оставајќи го прашањето отворено.

Y. Perrin, (Domus Aurea и нејзината идеологија, стр. 359—391), зборува за политичките идеи, програмот на управување, веронизмот, и историјатот на прашањето. Досега се давала предност на наративните пред археолошките извори чја анализа била исклучиво архитектонска, а не социјално-политичка. Ги анализира трите термини: Domus, Palatium, aula и двете теории: царска вила или резиденција со соларна идеологија и покажува дека идеологијата била дионисиска, и дека името на Д. е алузија на златниот век.

H. Pavis d'Escuraq, (Царската фамилија и јавните работи, *Discretam domum et republicam*, (Tacit, Annales, XIII. 4) стр. 393—411) ја анализира улогата на царските робови и ослободенци во управата, кои Август и Тибериј ги користеле за приватни работи, а Клавдиј ги вклучува во царските канцеларии и јавните служби. Сенаторското мислење изнесено од Нерон во куријата, одраzeno и во оценката: добар е оној император кој familia saecularis ја држи за узда и не ја меша во respublica-та, ќе биде спроведено дури од Антонините.

M. Corbier, (Трезори и житници во царскиот Рим, стр. 411—455), заклучува дека задача на царевите била снабдување на градот (12 г. пред.н.е. Август вовел сита annonae) но и заради популарност (од нив се барала дарежливост,

игри, а во кризни моменти го продавале личното богатство) како и за случај на бунт. Најстар е Aegerum Saturni, формиран по галската инвазија, 375 г.п.н.е., 49-та присвоен од Цезар. Приходите се од царските поседеи, 5% такса од вредноста на ослободениот роб, а по потреба и купувале. За превоз на житото формиран е *fiscus frumentarius*. Местото на *aegerium militari* не е познато, но сигурно не било во Дворецот.

Е. Frezouls, (Јулио-Клаудиевци и Палатин, стр. 445—463) ја анализира појавата на Д. Во Републиката нема Д, ниту пак збор за Д. Сенатот заседавал на разни места (куријата, храмови, надвор од помериумот кога примал делегации), а магистратите во своите скромни домови. Дворците на туѓите кралеви се означувале со *domus regia*. Терминот *Palatium* = Дворец всушност е топоним, кој во последните два века на Републиката е квартал на големите фамилии. Домашниот карактер на резиденцијата ќе се задржи се до Нерон, а спектаклот во Д, ќе го воведо Домицијан и *Palatium* не е повеќе топоним. До Нерон нема вистински Д, бидејќи сè уште била жива фикцијата за обновата на Републиката (региата би покажала дека се работи за крал) и од желба да изгледаат принцепси во очите на другите. Исто така нема броен персонал ниту концентрација на служби заради муниципалната традиција. На Д, живееле само најпотребните та нема влијание врз концепцијата на Д., а римскиот менталитет и вкус за селски живот (*Vilae rusticae*) се задржува до I-от в. н.е.

N. Duval (Дали постоела дворска архитектура во доцната антика, стр. 463—490) признава постоење на Д, во смисла на хиерархија, церемонијал, инсигнии за царска власт, и др. потврдено и со Теодосиевиот законик, *curtus*-от функционерите, иконографијата во нумизматиката, списот *De seg.* на Константин Порфирогенит. Дава приказ на другите толкувања: *Alföldi*-оформувања на постари тенденции, со потврда во *Hist. Aug.*, *Dugve*-архитектура на моќта, *Sumont*-космички цар, потврдено археолошки (куполата симбол на небескиот свод). Царот долго одсуствувал од главниот град, многу наредби се издадени во центри на патот Италија—Константинопол, а во некои, *Akvileia*, *Sirmium* се споменуваат и *regiae*. Мисли дека не исти со Д, во престолнината, зашто целиот персонал не одел со него. Овде треба да се укаже на фактот дека целиот персонал не живеел во Д, Ја брани старата теза дека нема прекин меѓу аристократската куќа и Д, туку само разлики во размерот (царски заради димензиите како Теодосиевата во Стоби) и предлага термин аристократски вили. Не гледа Д, со одреден план, иако признава аксијалност на планот, врска со циркот (*Sirmium*), постоење на Мавзолеј, (Сплит, Гамзиград) туку само нови техники и облици воведени во домашната архитектура во IV-от в. Критика на доследно негативниот однос на авторот кон дворскиот систем во доцната антика дава Д. Срејовић, *Felix Romuliana*, царска палата, или ... Старинар 38, 1987, стр. 87—102.

Примено, 4 јуни 1988.

Наде Прова,
Филозофски факултет, Скопје.

МАРГАРИТА ТАЧЕВА, *Историја на българиите земаи в древността*. Втора част. Развитие и разцвет на робовладелското общество. Софија 1987, стр. 281.

Како сазнајемо из Предговора, књига М. Тачеве замишљена је као универзитетски приручник за предмет „Историја бугарских земаља у антици“, намењен студентима Историјског факултета Софијског универзитета. Ово је други део приручника, у коме је обраћен хеленистички и римски период. Први део, из пера Александра Фола, појавио се 1981. Нему су претходили „Одбрани извори за историју бугарских земаља у антици“ (1980), дело групе аутора (А. Фол, М. Тачева, Д. Попов, В. Иванов), што је приређиваче приручника